

Kortlægning af danske nøglepersonuddannelser i palliation

Rapport, august 2011
Marianne Pedersen

Forord

PAVI har i foråret 2011 kortlagt omfang, form og indhold i uddannelserne af og netværk for nøglepersoner i palliation i Danmark. Resultatet af kortlægningen fremgår af denne rapport. Del I omhandler den samlede kortlægning, del II omhandler en nærmere beskrivelse af de konkrete uddannelser.

Sundhedsvæsenet bliver mere og mere komplekst – og specialiseret. Det giver behov for fokus i forhold til bestemte problemstillinger, således også for viden og koordinering på det palliative område. Her kommer nøgle- og ressourcepersoner med særlig viden og kompetence ind i billedet. Der findes nøglepersonuddannelser på en lang række områder i det danske sundhedsvæsen. Det palliative område er bare et af dem.

Kortlægningen viser, at der aktuelt er fem nøglepersonuddannelser i palliation i DK. Udbuddet er uens fordelt på regioner og omfang og form varierer, mens temaerne i uddannelserne er nogenlunde ens.

Der er siden 1998 uddannet ca. 1050 sundhedsprofessionelle, hovedsagligt sygeplejersker, som nøglepersoner i palliation. Af disse varetager ca. 523 p.t. en funktion som nøgleperson og af disse er ca. 337 ansat i primærsektoren, mens ca. 180 er ansat i sekundær sektor. Nøglepersonerne fungerer overalt i indbyrdes lokale/regionale netværk.

Heldigvis udvikler verden sig, mens den kortlægges. Det gælder også nøglepersonuddannelser. Som det fremgår (side 6) er endnu en nøglepersonsuddannelse blevet til sideløbende med kortlægningen. Det er vores ambition at videreformidle erfaringer fra alle relevante uddannelser, så hjælp os meget gerne med mere viden.

Kortlægningen tydeliggør nogle forskelle og udfordringer i nøglepersonernes funktionsområder og vilkår.

Vi håber at kortlægningen kan bruges i en videre drøftelse af behov for og krav – men også konkret inspiration - til nøglepersonuddannelser i palliation i Danmark.

En stor tak til jer, der rundt omkring i landet er engageret i nøglepersonuddannelserne og som venligst har leveret data til kortlægningen!

August 2011

Marianne Pedersen
Projektmedarbejder

Helle Timm
Centerchef

Indholdsfortegnelse

1. Baggrund.....	4
2. Formål.....	6
3. Metode.....	6
4. Afgrænsning.....	7
5. Projektorganisering.....	7
6. Resultater.....	7
6.1 Overblik over ressourceperson-/nøglepersonuddannelse + netværksdannelse i Danmarks 5 regioner (Skema s. 12).....	13
7. Opsamling og perspektivering.....	16
Del II – Rapport med nærmere beskrivelse af indhold og omfang af de enkelte uddannelses tilbud fordelt på regioner	19
8. Uddannelses tilbud fordelt på regioner.....	19
8.1 Region Nord.....	19
8.1.1 Det Palliative Team Thisted.....	19
8.2 Region Midt.....	21
8.2.1 Videncenter ved Hospice Søholm og Det Palliative Team, Onkologisk afd., Århus Sygehus.....	21
8.2.2 Professionshøjskolen VIA University College.....	26
8.3 Region Syddanmark.....	27
8.3.1 Palliativt Team Fyn, Palliativt Team Vejle +HR Uddannelse og Udvikling, Region Syddanmark.....	27
8.3.2 Palliativt Team Fyn.....	30
8.3.3 Det Palliative Team, Sygehus Sønderjylland, Anæstesiologisk afdeling.....	31
8.3.4 Svendborg Sygehus, Anæstesiologisk, Intensiv afdeling V.....	32
8.4 Region Sjælland.....	33
8.4.1 Afdeling for Lindrende Indsats.....	33
8.4.2 Professionshøjskolen, University College Sjælland.....	34
8.5 Region Hovedstaden.....	35
8.5.1 Sankt Lukas udgående Hospiceteam.....	35
8.5.2 Hjemmesygeplejen i Gentofte.....	38
8.5.3 Det Udkørende Palliative Team i Hillerød.....	41
8.5.4 Professionshøjskolen Metropol – København K.....	42

Del I – Rapport over samlede resultater

1. Baggrund

I en statusrapport om fremtidens hjemmepleje (KL & Sundhedskartellet, 2011) problematiseres bl.a. specialisering af hjemmesygeplejen. Kommunerne ansætter i stigende grad sygeplejersker til udførelse af særlige funktioner, som f.eks. demens-, palliations- eller KOL-sygeplejersker.

Stillingerne er karakteriserede ved, at få sygeplejersker har et særligt videns og opgaveansvar i forhold til et givet område, herunder bl.a. at videreformidle viden til det øvrige sundhedspersonale. Sygeplejerskerne defineres i kommunerne bl.a. som ressource-/nøglepersoner eller som specialister. I denne rapport defineres en ressource/nøgleperson på samme vis. Ovenstående begreb er ikke entydigt. I praksis opleves kompetenceniveauet for de særlige funktioner meget forskelligt fra kommune til kommune med henblik på hvad ressource/nøglepersonsfunktionen reelt indeholder af opgaver og ansvar (KL & Sundhedskartellet, 2011).

I et sundhedsfagligt oplæg til regeringen vedrørende en styrket indsats på kræftområdet, argumenterer Sundhedsstyrelsen for, at der skal ske en styrkelse af den palliative indsats på det basale niveau. I oplægget, som tager udgangspunkt i WHO's definition af palliativ indsats, står der bl.a., at *"kommuner og sygehusafdelinger bør have en fastlagt strategi for den palliative indsats på det basale niveau. Strategien bør i kombination med landsdækkende kliniske retningslinjer på området sikre systematisk og effektiv vurdering af behov med henblik på at tilbyde den enkelte kræftpatient individuelt tilrettelagte, målrettede og koordinerede indsatser"* (Sundhedsstyrelsen 2010).

I Kræftplan II understreges behovet for uddannelse af sundhedspersonalet, som et af målene for at kvalificere den palliative indsats. Af kræftplan II fremgår det bl.a., at en væsentlig forudsætning for kvaliteten af den palliative indsats er sundhedspersonalets grunduddannelse, kombineret med en kontinuerlig efter og videreuddannelse, samt udvikling og implementering af ny viden. Sundhedsstyrelsen peger i kræftplanen på, at der i dag ikke er klare og entydige mål og retningslinjer for uddannelse af personale til varetagelse af den palliative funktion, hverken i forhold til basis- eller til den specialiserede funktion (Sundhedsstyrelsen, 2005).

Internationalt har der været fokus på samme problemstilling. På baggrund af undersøgelser af bl.a. behandlingen og plejen af uhelbredeligt syge og døende patienter og deres pårørende i USA, blev der i år 2000 udarbejdet et nationalt projekt, som skulle bidrage med at forbedre den palliative indsats på tværs af landet. End-Of-Life Nursing Education Consortium (ELNEC) - et train-

the-trainer program, som fokuserer på at uddanne sygeplejersker til efterfølgende at kunne undervise egne kollegaer i den kliniske praksis. Målet er at sikre adækvat uddannelse af basissygeplejersker med henblik på at få skabt kliniske forbedringer i den palliative patientpleje og omsorg, (Grant et al., 2010). Den amerikanske uddannelse blev evalueret i 2006. På dette tidspunkt havde 2.445 sygeplejersker været igennem uddannelsesprojektet. Evalueringen viser, at den systematiske indsats er et vigtigt skridt imod at styrke den sygeplejefaglige viden om palliation i USA. På en skala fra 0 (nyttig) til 10 (meget nyttig) over, hvordan uddannelsesprogrammet har virket et år efter uddannelse, er der blevet scoret mellem 8 – 10 blandt forskellige sygeplejerskegrupper. (Ferrell, Virani & Malloy, 2006).

I 2004 blev der etableret en nøglepersonsuddannelse i Århus med fokus på at uddanne frontpersonalet i den palliative indsats. Klinisk sygeplejespecialist og medlem af det Palliative Team, Århus sygehus, Helle Mathiesen og udviklingsygeplejerske Lil K. Olesen, Hospice Søholm konkluderer i et indlæg i årsberetningen 2006 - 2007 (Årsberetning 2006 og 2007, 2008), at der indenfor sundhedsvæsenet generelt er sket en udvikling, hvor mere specialiseret pleje og behandling flyttes ud i borgernes eget hjem. En del behandlingsopgaver flytter fra sygehusene og ud i hjemmeplejen. Denne tendens stiller nye krav om, at den palliative ekspertviden formidles og udvikles i tæt samarbejde med frontpersonalet. I regeringens publikation – Det nye Danmark fra 2004 fremhæves vigtigheden af, at patienten oplever kontinuitet, sammenhæng og tryghed. I et andet indlæg problematiserer Mathiesen og Olesen denne udfordring. Ifølge Mathiesen og Olesen bliver udfordringen på ekspertniveauet at kunne rumme uddannelse af sundhedspersonale på flere niveauer – fagligt, tværfagligt og tværfagligt samarbejde, som tager højde for såvel den ressourcestærke, som den ressourcetsvage patient (Den palliative indsats, 2008).

I 2009 blev der foretaget en undersøgelse blandt FOAs social- og sundhedspersonale angående palliativ indsats, som pegede på, at uddannelse i palliation er mangelfuld (Fag og Arbejde, 2009). 2.131 FOA medlemmer deltog i undersøgelsen. Undersøgelsen viste bl.a. at halvdelen af medlemmerne ofte arbejdede med pleje og omsorg af uhelbredeligt syge mennesker. Lidt over halvdelen svarede samtidigt, at de ikke har den tilstrækkelige tid til at yde denne pleje og omsorg. 30 % svarede, at de ikke har tilstrækkelig viden om symptomer og behandling af uhelbredeligt syge. Især sundhedspersonalet i hjemmeplejen manglede viden (32 % af adspurgte). 22 % af adspurgte på plejehjem og plejecentre manglede viden, mens 22 % indenfor psykiatrien manglede viden.

I 2009 kortlagde PAVI den palliative indsats i de daværende 32 specialiserede institutioner. Kortlægningen synliggjorde, hvordan de specialiserede institutioner udfylder en væsentlig rolle i efteruddannelsen af personalet på det basale niveau. I 2010 kortlagde PAVI den palliative indsats i danske kommuner med hensyn til personalets palliative kompetencer samt hvilke uddannelsesmæssige udbud, man benytter sig af. Kortlægningsarbejdet viser bl.a., at de mange

uddannelsesaktiviteter foregår på baggrund af lokale prioriteringer og er uens både i udbud, indhold og form på tværs af landet (Palliativt Videncenter, 2011)

En udvikling af uddannelsestilbud på både det specialiserede og det basale niveau, forudsætter viden om, hvad de enkelte tilbud indeholder. PAVI har derfor, i foråret 2011, gennemført en kortlægning af ressource-/nøglepersonuddannelser og – netværk i palliation i Danmark.

2. Formål

Formålet med kortlægningen var at beskrive udbredelse, form og indhold i aktuelle ressource-/nøglepersonuddannelser og – netværk på det basale niveau i Danmark. Målet har været at skabe et overblik over eksisterende uddannelser med henblik på inspiration til og udvikling af fremtidige uddannelser og netværk.

3. Metode

Dataindsamlingen har taget afsæt i kontakt til centrale aktører indenfor det sundhedsfaglige uddannelsesområde i de enkelte regioner samt i allerede gennemførte kortlægninger, uddannelsesmateriale og uddannelsesplaner, rapporter, artikler, hjemmesider og lign.

For at få indblik i hvordan de geografiske regioners nuværende uddannelsessituation ser ud på det basale område, er der blevet foretaget en kvalitativ undersøgelse i form af semistrukturerede interviews enten telefonisk eller ved personlig kontakt med de uddannelsesansvarlige og – interesserede i regionerne. Fortrinsvist foregik kortlægningen ved at kontakte de palliative teams og professionshøjskolerne, University Colleges, i Danmark.

I alt er der interviewet 11 uddannelsesansvarlige på tværs af Danmark. 7 Professionshøjskoler er blevet kontaktet telefonisk med henblik på afdækning af uddannelsesmulighederne indenfor palliationsområdet. For at afdække nuværende antal af fungerende nøglepersoner i de forskellige regioner, er de 11 uddannelsesansvarlige blevet spurgt, hvor mange nøglepersoner de mener, at der er i deres regi. Herudover er der telefonisk eller pr. mail sendt en forespørgelse ud til et antal hospitalsafdelinger og kommuner, hvor de uddannelsesansvarlige ikke har haft viden om, hvorvidt der fandtes fungerede nøglepersoner. Der er foretaget 18 forespørgsler på denne måde. Der er kommet svar fra 10 af stederne. Det opgivne antal af fungerende nøglepersoner i rapporten kan derfor ikke tages 100 % for pålydende. Tallet kan være højere. F.eks. i Aalborg. I Aalborg er det senere erfaret, at der sideløbende med kortlægningen af nøglepersonsuddannelserne har været et udviklingsarbejde i gang med planlægning og gennemførelse af endnu en nøglepersonsuddannelse med uddannelsesprogram for henholdsvis nøglepersoner i primær- og sekundærsektor. Således er der uddannet endnu 7 nøglepersoner - 5 nøglepersoner i primær og 2 i sekundærsektor i 2011.

Kortlægningen blev gennemført fra marts – maj måned 2011.

Materialet er blevet gennemset af de relevante informanter inden offentliggørelsen af rapporten.

4. Afgrænsning

Nærværende kortlægning er afgrænset til de steder, hvor der aktuelt findes en formaliseret nøglepersons-/ressourcepersonsuddannelse og/eller hvor netværk af ressource-/nøglepersoner er sat i system.

Kortlægningen viser, at der foregår mange undervisningsaktiviteter indenfor det palliative område. Interessen for og fokus på området vurderes at være ganske betydelig. Minimum 4 steder i landet har der eksisteret en nøglepersonsuddannelse, som nu er nedlagt, f.eks. på grund af manglende tilmeldinger, som konsekvens af strukturreformen, andre presserende opgaver, som fx akkreditering eller pga. behov for evaluering og optimering af samme uddannelse. Derfor kan det faktiske antal uddannede nøglepersoner, som nævnt ovenfor, være højere end det fremgår af kortlægningen. Tallet formodes dog ikke at være markant højere, da vi formoder, at kortlægningen her omfatter de væsentligste nøglepersonsuddannelser. Kortlægningen viser, at flere sygeplejersker rundt om i landet har palliation som vidensområde og fungerer som ressource/kontaktpersoner, eller udviklingssygeplejersker, men ikke er organiseret i netværk.

Flere steder i landet har der vist sig at være stor interesse for og efterspørgsel på at få etableret en nøglepersonsuddannelse indenfor palliation. I nogle kommuner afventes arbejdet med udvikling af uddannelse på baggrund af DMCG-PAL's igangværende arbejde med afdækning af kompetencebehovet på forskellige niveauer indenfor det palliative felt.

5. Projektorganisering

Kortlægningen er gennemført af projektmedarbejder, sygeplejerske og master i Folkesundhed Marianne Pedersen. Centerchef Helle Timm har fungeret som sparringspartner.

6. Resultater

Udbredelse af nøglepersonsuddannelser

Siden 1998 er der som minimum uddannet omkring 1050 sundhedsprofessionelle indenfor palliationsområdet i Danmark. Af disse 1050 sundhedsprofessionelle har omkring 523 en særlig funktion som nøgleperson. Ud af de 517 er ca. 180 sygeplejersker ansat i sekundær sektor, mens 337 sygeplejersker er ansat i primærsektor. 6 af de uddannede nøglepersoner er social- og sundhedsassistenter og ansat indenfor samme kommune. Der er ligeledes uddannet få fysio- og ergoterapeuter.

I fire af fem landsdele i Danmark findes en nøglepersonsuddannelse. Nøglepersonsuddannelserne har forskellig udbredelse.

I Region Nord (Nordjylland) tilbydes nøglepersonsuddannelsen til tværfagligt sundhedsprofessionelle, som i det daglige arbejder med alvorligt syge og døende. Denne uddannelse har p.t. udbredelse til et enkelt optageområde i regionen (se oversigtsskema s-12). I Region Midt (Midt Jylland) giver nøglepersonsuddannelsen adgang for alle regionens primær og sekundær sygeplejersker, som i det daglige arbejder med alvorligt syge og døende og deres pårørende. I denne region er der stor tilslutning fra hele regionens relevante primær og sekundær sygeplejersker til uddannelsen. Her er flest uddannede nøglepersoner.

I Region Syd (Syddanmark) tilbydes nøglepersonsuddannelsen til alle regionens relevante primær og sekundær sygeplejersker, men ordningen er så ny endnu, at udviklingen må vise hvor stor udbredelse uddannelsen vil få på tværs af regionen.

Region Sjælland har ikke egen ressource-/nøglepersonuddannelse.

I Region Hovedstaden tilbydes nøglepersonsuddannelsen til alle primær og sekundær sygeplejersker indenfor egen region, undtagen Bornholm samt til sygeplejerskerne i Region Sjælland. Flest af de sygeplejersker, som får denne nøglepersonsuddannelse kommer fra Region Hovedstaden. I Region Hovedstaden findes tillige en gransker/nøglepersonsuddannelse med udbredelse ene og alene i Gentofte Kommune.

Nøglepersonuddannelser - omfang

Der findes fem uddannelser på tværs af Danmark, som er målrettet funktionen som kommende ressource-/nøgleperson indenfor palliation. Tre uddannelser henvender sig udelukkende til basissygeplejersker i primær og sekundær sektor. En uddannelse er tværfaglig og retter sig imod alle de sundhedsprofessionelle faggrupper med en mellemlang videregående uddannelse, som i det daglige arbejder med alvorligt syge og døende. En fjerde uddannelse retter sig foruden mod primærsygeplejerskerne også mod social- og sundhedsassistenterne igennem hele uddannelsesforløbet.

I Region Syddanmark findes der to basis palliationsuddannelser for sygeplejersker. Den ene uddannelse henvender sig til sygeplejersker både i primær og sekundær sektor og strækker sig over seks undervisningsdage. Gennemførelsen af denne uddannelse er en betingelse for at kunne gennemføre overbygningsuddannelsen til funktionen som nøgleperson.

Den anden basis palliationsuddannelse henvender sig udelukkende til sygeplejersker i primær sektor og strækker sig over tre dage. Denne uddannelse giver adgang både til at tage overbygningsuddannelsen til funktionen som nøgleperson og/eller adgang til at fungere som ressource-/nøgleperson, såfremt sygeplejerskerne efter endt uddannelse fremadrettet har eller får

en specialfunktion på sin arbejdsplads indenfor palliationsområdet, samt at lederen accepterer, at disse sygeplejersker deltager i to ½ dags netværksmøder samt et heldagsnetværksmøde om året.

Nøglepersonsuddannelse – længde og form

Nøglepersonsuddannelserne er vidt forskellige, hvad angår uddannelses længde. Ikke to uddannelser er ens. Den korteste uddannelse er på fire dage, mens de længste uddannelser er på henholdsvis 15 og 16 undervisningsdage.

Én nøglepersonsuddannelse er på fem undervisningsdage men kræver, at basisuddannelsen (seks dage) er gennemgået inden. Øvrige uddannelser, eksklusiv de to basisuddannelser indenfor palliation, er på henholdsvis seks og syv undervisningsdage.

Metoden i/formen for undervisningen er nogenlunde ens i alle uddannelserne. Der arbejdes med vekselvirkning mellem teori og praksis, dialogbaseret undervisning - undervisere og deltagere imellem, erfaringsudveksling, case bearbejdning og gruppearbejde. Enkelte har indlagt øvelser, supervision eller faglig vejledning. I en uddannelse er der indlagt en workshop i forhold til forskellige palliative temaer.

På tre uddannelser udstedes kursusbevis. På én af uddannelserne kræves, at der bliver udarbejdet en skriftlig opgave, som grundlag for at få tildelt et kursusbevis. Én uddannelse er sat sammen, således at den udløser 4 ECTS-point.

Nøglepersonuddannelse – formål og indhold

Formål

Hyppest forekommende nedskrevet formål med nøglepersonsuddannelsen er, at formidle/udbrede kendskabet til palliation, med vægt på anvendelse af nyeste viden om behandling, pleje og omsorg for patienten og dennes pårørende. Styrkelse af den palliative indsats er næst-hyppest formål. Herefter følger at skabe grobund for/styrke samarbejdet på tværs af sektorer og de forskellige faggrupper imellem, samt at uddannelsen skal bidrage med større viden og erfaring med den tværfaglige indsats for målgruppen. I en enkelt uddannelse er der lagt vægt på at kunne arbejde ud fra værdier og holdninger, som er grundlæggende for den palliative indsats og en enkelt uddannelse har vægtlagt, at nøglepersonsuddannelsen har til formål at styrke og udvikle handlekompetencen til varetagelse af funktionen som nøgleperson i den palliative indsats.

Formålet med uddannelse af ressource/nøglepersoner varierer fra sted til sted. Nogen steder er der i formålet overvejende lagt vægt på den patientrelaterede pleje og omsorg (erhverve øgede

kompetencer). Andre steder handler formålet både om det patientrelaterede, det tværfaglige samarbejde og nøglepersonsfunktionen, herunder om at udarbejde kvalitetsstandarder, procedurer, dokumentation af den palliative indsats, ajourføring af informationsmateriale, være ajourført med nye tiltag og litteratur, introducere nyt personale, undervise personale på basisniveau osv.

Indhold

Indholdet i de forskellige uddannelser er meget overensstemmende. Alle uddannelser kommer omkring symptomlindring, herunder smertebehandling, etiske aspekter, kommunikation, herunder den vanskelige samtale, fysioterapi, sociale og civilretslige aspekter, pårørende, herunder børn og unge, det sundhedsfaglige personales udfordringer i det palliative forløb og åndelig omsorg.

På to af uddannelserne undervises der særskilt i bl.a. funktionen som nøgleperson. Én uddannelse har særskilt undervisning i pædagogik og formidling. En tredje uddannelse har undervisning i dokumentation som en systematik i arbejdet indenfor det palliative område.

Overvejende har uddannelserne opdelt undervisningen i moduler/blokke, hvor der undervises i symptomlindring på et modul/blok og psykosociale aspekter på et andet modul/blok. En uddannelse har til dels diagnoseopdelt undervisningsemnerne, mens en anden uddannelse har opdelt undervisningen i faser, fra patienten får behov for en palliativ indsats, til de sidste timer af patientens liv og fasen efter dødens indtræden.

Netværk

Et andet resultat af kortlægningen er, at der de fleste steder i forbindelse med uddannelsen er etableret lokal netværksdannelse. Region Sjælland som p.t. ikke har en nøglepersonsuddannelse har indtil videre satset på at have et veludviklet og aktivt netværk af nøglepersoner. Regionen har således ca. 70 nøglepersoner, hvoraf de 40 arbejder i primærsektoren.

Alle netværk omfatter undervisning i større eller mindre grad ud fra relevante emner foreslået af nøglepersonerne selv. I alle netværk er der prioriteret erfaringsudveksling og de fleste netværksgrupper tager også på "studiebesøg".

I de fleste netværk er der arrangeret netværksdage to gange om året samt en årlig temadag for alt tværfagligt personale på tværs af regionen. Enkelte uddannelser har en enkelt netværksdag om året og en nøglepersonsuddannelse har seks netværksmøder om året.

Fælles for alle netværk er, at der bliver udfærdiget en dagsorden for mødet, og at møderne bliver faciliteret.

Ca. halvdelen af nøglepersonsudannelserne med tilsvarende netværk har udarbejdet en skriftlig kontrakt med ledelsesniveauet vedrørende tilladelse til at nøglepersonerne kan fungere som nøgleperson og deltage i alle årets netværks- og temamøder.

Et uddannelsessted har udfærdiget en kontrakt, som lægger op til en drøftelse af gensidige forventninger til nøglepersonsfunktionen mellem nøgleperson og uddannelsessted. I resterende netværksdannelse forventes det for at kunne deltage i netværkene, at ressource/nøglepersonerne til dagligt arbejder med alvorligt syge og døende og har fået tilladelse af deres ledere til at deltage i alle netværksmøder og temadage, som arrangeres.

Vilkår for nøglepersoner

Vilkårene for ressource-/nøglepersonerne varierer fra sted til sted og også indenfor samme region. Den enkelte ressource/nøglepersons vilkår hænger meget sammen med, hvordan ledelsesopbakningen er.

Den enkelte nøglepersons vilkår spænder således fra ikke at have særskilt tid til nøglepersonsfunktionen, da det forventes, at dette arbejde er en integreret del af resten af arbejdet og opgaverne, til at en nøgleperson har 20 timer om ugen til palliationsarbejdet + løntillæg.

Løntillæg gives nogen steder, andre steder fastholdes nøglepersonerne i gennem at være en del af netværket, hvor de får undervisning og faglig sparring. Det er meget op til nøglepersonerne selv at være aktive og gøre sig synlige.

Evaluering af ressource/nøglepersonsudannelser

Fire ud af fem uddannelser er blevet evalueret (se under de enkelte uddannelser i Del II) Uddannelsen, som ikke er evalueret, er først startet op i år.

Evalueringerne er mere eller mindre detaljeret udformet, men det kan bl.a. udtrages fra alle fire evalueringer, at deltagerne på uddannelserne i en eller anden grad selv vurderer at de har fået styrket deres faglige kompetencer i arbejdet med de alvorligt syge og døende og deres pårørende. I en evaluering fremgår det, at nøglepersonerne efter endt uddannelse kan se mange flere nuancer i det palliative arbejde, at de er mere på forkant med situationen og stoler mere på egen dømmekraft. I en anden evaluering fremgår det, at det er blevet lettere at behandle og samtale om emner indenfor palliation. Af en tredje evaluering fremgår det, at en øget kvalitet i de lindrende forløb bl.a. har bevirket, at unødige indlæggelser er undgået. I flere af evalueringerne bliver der lagt vægt på, at det tværfaglige samarbejde er blevet styrket.

I to ud af de fire evalueringer fremgår det, at videreformidlingen af den palliative viden til kollegaer er en udfordring. I en evaluering fremgår det, at det ikke er muligt, at sige noget om videreformidlingsdimensionen, da evalueringen er blevet foretaget straks efter uddannelsens

start. Videreformidlingsudfordringen som kommer til udtryk i evalueringerne forklares først og fremmest ved svigtende ledelsesopbakning fra organisationen.

I de to evalueringer fremgår det, at det handler om manglende rammer og struktur. Dette bevirker bl.a., at nøglepersonerne føler sig utilstrækkelige og bliver usynlige. Disse nøglepersoner har ikke den gennemslagskraft nok til selv at løfte opgaven med undervisning og vejledning.

I to evalueringer er der også positive tilbagemeldinger om ledelsesopbakningen. Disse nøglepersoner kan agere selvledende og føler sig klædt godt på til palliationsarbejdet. Generelt for tilbagemeldingerne lyder dog, at det i stor grad er op til nøglepersonerne selv, at skabe rammer og indhold i forhold til at optimere den palliative indsats.

Tre evalueringer indeholder også stillingstagen til effekten af netværksdannelse. Alle er enige om, at netværksdannelse har en positiv effekt i forhold til det faglige fællesskab, i forhold til muligheden for faglig sparring og opgradering af ny viden.

I en evaluering fremgår det, at netværksdannelsen er en udfordring hovedsagligt på grund af manglende ledelsesopbakning. Dette har bevirket, at nøglepersonerne falder fra og ikke deltager. Årsager til frafald er der udover forklaret ved travlhed, geografi, manglende indhold på møderne og strukturændringer.

Professionshøjskolerne, UNIVERSITY COLLEGES

Tre ud af syv professionshøjskoler i Danmark udbyder p.t. Sundhedsfaglig Diplomuddannelse indenfor palliation. Diplomuddannelsen er modulopbygget og de enkelte moduler kan studeres selvstændigt. Antallet af professionshøjskoler som udbyder moduler indenfor palliation ændrer sig fra år til år.

Indenfor sundhedsfaglig diplomuddannelse findes der tre moduler specifikt rettet mod det palliative felt:

Palliativ indsats - med fokus på mellem menneskelige aspekter (10 ECTS – points)

Palliativ indsats – symptomlindring og det professionelle arbejde (5 ECTS-points)

Palliativ indsats – symptomlindring og evidensbaseret praksis (5 ECTS-points)

De tre ovenstående moduler anbefales til basisniveauet som en 1/3 diplomuddannelse svarende til 20 ECTS-points. Professionshøjskolen, VIA University College udbyder diplommodulet: Palliativ indsats – mellem menneskelige aspekter.

I 2012 udbydes yderligere diplommodulet: Symptomlindring og det professionelle arbejde

www.viauc.dk/videreuddannelse/Sider/search.aspx

Professionshøjskolen, Metropol – Metropolitan University College udbyder diplommodulet:

Palliativ indsats – mellemmenneskelige aspekter

www.phmetropol.dk/Sitetools/Searchresult?q=mellemmenneskelige%20aspekter

Professionshøjskolen, University College Sjælland udbyder i 2012 diplommodulet:

Symptomlindring og det professionelle arbejde og: Mellemmenneskelige aspekter www.uksj.dk

Professionshøjskolen University College Syddanmark www.uksyd.dk planlægger p.t. ligeledes udbydelse af diplommodul.

6.1 Overblik over ressourceperson-/nøglepersonuddannelse + netværksdannelse i Danmarks 5 regioner (Skema s. 12)

	Tilbud om udd./netværk	Udbyder	Start (år)	Udbredelse	Målgruppe	Kursusinterval/ Antal deltagere/ uddannet i alt	Netværk/ Antal nøgle- /ressource- personer	Eva- luering af udd./ årstal
Nord	Ja/Ja	Det Palliative Team, Thisted	1998	Optageområde for Sygehuse Thy-Mors, Morsø, Thisted og sydvestlig del af Jammerbugten. Planer om at hele region Nord skal have del i samme uddannelse.	Sundhedsprofessionelle med mellemlang uddannelse*. Uddannelsen er obligatorisk for dem, der ønsker at blive ressourceperson	1 x årligt/Min. 20- Max. 30 pr. hold./ca. 250	Ja/Ca. 35, heraf ca. 25 fra primærsektor	Ja/2008
Midt	Ja/Ja	Videncenter ved Hospice Søholm og DPT, Onkologisk afd., Århus Sygehus	2003	Hele Region Midt	Sygeplejersker fra primær og sekundær – sektor	2 x årligt/ca. 20 pr. hold/Ca. 165	Ja/I alt ca. 155, heraf ca. 90 fra primærsektor	Ja/2009
	Ja/Nej	Professionshøjskolen VIA University College	2011	Risskov – afvikles i Silkeborg	Sygeplejersker	Efterår 2011		?
	Ja/Nej	Palliativt Team Fyn og Vejle + HR Udd. Og Udvikling, Region	2009	Hele Region Syddanmark	Sygeplejersker ansat i primær- og sekundær-	1 x årligt/Mel. 30 – 40 deltagere pr. hold/Ca. 150 inkl.	Nej	Nej

		Syddanmark			sektor Uddannelsen er obligatorisk for dem, der ønsker at blive nøgleperson	gamle uddannelse		
	Tilbud om udd./netværk	Udbyder	Start (år)	Udbredelse	Målgruppe	Kursusinterval/ Antal deltagere/ uddannet i alt	Netværk/ Antal nøgle- /ressource- personer	Eva- luering af udd./ årstal
Syd	Ja/Ja	Palliativt Team Fyn, Esbjerg, Sdr.jylland og Vejle + HR Udd. og Udvikling, Region Syddanmark	2011	Hele Region Syddanmark	Sygeplejersker fra primær- og sekundær sektor	1 x årligt/mel. 30 – 40 deltagere pr. hold/Ca. 37	Ja / 37 + 14 primær- og sekundær sygeplejersker uddannet fra det gamle Vejle Amt	Nej
Syd	Ja/Ja	Palliativt Team Fyn	2008	Odense, Nyborg, Middelfart, Fåborg Midtfyn, Kerteminde. Uddannelse udvides til også at omfatte Nordfyn i 2012	Sygeplejersker fra primærsektor	2 -3 x årligt/Ca. 30 pr. hold/Ca. 310**	Ja / ca. 25/Alle fra primærsektor	Nej
	Nej/Ja	Det Palliative team Sygehus Sønderjylland, Anæstesiologisk afd.	2004	Sønderjylland Sygehus, herunder Haderslev, Tønder, Aabenrå og Sønderborg	Sygeplejersker fra primær- og sekundær sektor	2 x årligt á 3 timers varighed	Ja / ca. 52 hvor af de 23 er fra primær sektor og 29 er fra sekundær sektor	Nej
	Nej/Ja	Svendborg Sygehus, Anæstesiologisk intensiv afdeling V	1997	Optageområde for Svendborg Sygehus	Sygeplejersker fra primær og sekundær sektor	4 x årligt á 4 timers varighed	Ja / 19 hvoraf de 4 er fra primær sektor (nyt tiltag at medtage nøglepersoner fra primær)	Nej
Sjælland	Nej/Ja	Afdeling for Lindrende Indsats Næstved/ Nykøbing/ Slagelse Sygehus	2005	Optageområde for Region Sjælland Sygehus Syd, Næstved, Lolland-Falster, Fakse, Slagelse, Vordingborg	Sygeplejersker fra primær- og sekundær sektor + fysioterapeuter	2 x årligt á ½ - 1 dags varighed	Ja/ Ca. 70 i alt, heraf ca. 40 fra primær sektor	Nej

	Tilbud om udd./netværk	Udbyder	Start (år)	Udbredelse	Målgruppe	Kursusinterval/ Antal deltagere/ uddannet i alt	Netværk/ Antal nøgle- /ressource- personer	Eva- luering af udd./ årstal
	Ja/Nej	Professionshøjskolen University Colleges Sjælland – Sundhedsfaglig Efter – og Videreuddannelse	2011	UC Sjælland, Sorø	Sygeplejersker	Efterår 2011/Min. 12 studerende pr. hold		?
Hovedstaden	Ja/Ja	Sct. Lukas udgående Hospice-team	2007	Region Hovedstaden + Region Sjælland primært. Har få med fra Fyn og Jylland	Sygeplejersker fra primær og sekundær sektor, som har eller skal have den palliative indsats som særligt vidensområde	1 x årligt/Ca. 15 – 18 pr. hold	Ja/I alt ca. 61, heraf 40 – 45 fra primær sektor	Ja/2007
	Ja/Ja	Gentofte	2006	Gentofte Kommunes primærsygeplejersker	Sygeplejersker og social- og sundhedsassistenter fra primær sektor	Hv.2. år/ ca. 7 – 9 pr. hold/I alt ca. 36	Ja/Ca. 25, her af 6 social- og sundhedsass. fra primær sektor	Ja/2011
	Nej/Ja	Det Udekørende Palliative Team i Hillerød	2004	Nordsjælland	Sygeplejersker fra primær sektor Sygeplejersker fra sekundær sektor	4 x årligt á 2½ times varighed	Ja / ca. 20 primærsygeplejersker*** Ja/ ca. 10 sygeplejersker fra sekundær sektor	Nej
	Ja/Nej	Professionshøjskolen Metropol – Sundhedsfaglige Efter- og Videreuddannelse	2011	København K	Ansøgere med mindst 2 års relevant professionserfaring efter gennemført adgangsgivende uddannelse	Efterår 2011		?

* Tværfagligt for sundhedsprofessionelle, som i deres arbejde beskæftiger sig med alvorligt syge og døende mennesker. Sygeplejersker, Læger, fysioterapeuter, ergoterapeuter, socialrådgivere, psykologer, præster.

** De 310 kommunale sygeplejersker, kan efter endt kursus kalde sig nøgleperson, ressourceperson, netværkssygeplejerske eller palliationspsygeplejerske alt efter hvilken kommune, de arbejder i.

***Underviser sygeplejersker, som arbejder med uheldbredeligt syge og døende patienter og deres pårørende i primærsektoren som interesse/fokusområde samt superviserer grupper efter behov.

7. Opsamling og perspektivering

Kortlægningen af nøglepersonsuddannelserne på tværs af Danmark viser et broget billede af, dels hvordan ressource/nøglepersoner bliver uddannet, og dels hvad deres funktion og vilkår er for at styrke og udvikle den palliative indsats efterfølgende.

Opsamling af resultater:

1. Udbredelse:

- Siden 1998 er der som minimum generelt uddannet 1050 sundhedsprofessionelle indenfor palliationsområdet. Ca. 523 af disse besidder p.t. en særlig funktion som ressource/nøgleperson. Ca. 337 af disse er ansat i primær sektor, mens ca. 180 er ansat i sekundær sektor. Langt den overvejende del af de uddannede ressource/nøglepersoner er sygeplejersker. 6 af de uddannede nøglepersoner er social- og sundhedsassistenter. Som tidligere nævnt kan antallet af fungerende nøglepersoner være højere.
- I alt findes der p.t. fem nøglepersonsuddannelser med meget forskellig udbredelse indenfor de enkelte regioner; I Region H (Hovedstadsområdet) findes der to uddannelser, hvoraf den ene kun udfolder sig indenfor en enkelt kommune. Region H's anden nøglepersonsuddannelse er mest udbredt i selve hovedstadsområdet, men der optages også sundhedsprofessionelle fra resten af Sjællandsområdet. Region Sjælland (det øvrige Sjælland) har p.t. ingen selvstændig nøglepersonsuddannelse. I Region Midt (Midtjylland) er ressource/nøglepersonsuddannelsen tilgængelig og brugt af hele regionens primær og sekundærsygeplejersker, som i det daglige arbejder med alvorligt syge og døende og deres pårørende. I region Nord (Nordjylland), hvor man har en ressourcepersonsuddannelse er udbredelsen indtil videre begrænset til et enkelt optageområde. Region Syd (Syddanmark) har to forskellige basis palliationsuddannelser og én nøglepersonsuddannelse. Nøglepersonsuddannelsen er ny og endnu ikke så udbredt i regionen.
- Tre ud af syv professionshøjskoler tilbyder p.t. som minimum et diplom modul indenfor palliation

2. Formål:

- Formålet med uddannelse af ressource/netværkspersoner varierer fra vægt på, at nøglepersonerne erhverver øgede kompetencer i forhold til den patientrelaterede patientpleje til, at funktionen også skal bidrage med et bedre tværfagligt samarbejde, undervisning og oplæring af kollegaer, udarbejdelse af vejledninger osv.
- Hyppigste nedskrevne formål med ressource/nøglepersonsuddannelsen er at få formidlet/udbredt kendskabet til palliation med vægt på anvendelsen af nyeste viden om behandling, pleje og omsorg for patienten og dennes pårørende.

3. Indhold:

- Indholdet i ressource/nøglepersonsuddannelserne er overensstemmende langt hen ad vejen, men formidles på forskellig vis.

4. Form:

- Ressource/nøglepersonsuddannelserne er bl.a. karakteriseret ved, at ikke to uddannelser har samme uddannelseslængde. Uddannelseslængden varierer fra fire til 16 undervisningsdage.

5. Netværk:

- Netværksdannelsen omkring nøglepersonerne er overalt veludviklet og findes vigtig i forhold til en forsat styrkelse og udvikling af den palliative indsats
- Hovedparten af netværksdannelserne er bygget op omkring fælles deltagelse af sygeplejersker fra både primær og sekundær sektor
- Netværkene kører alle med et stringent indhold af faglig sparring, undervisning, drøftelse af litteratur osv. Der er udarbejdet dagsordner til alle møder, og i de fleste netværk er der mødepligt for ressource/nøglepersonerne. Flere steder er der udarbejdet gensidig skriftlig kontrakt eller lavet mundtlig aftale med den enkelte leder for at kunne deltage i netværket

6. Vilkår:

- Vilkårene for ressource/nøglepersonerne varierer i stor udstrækning i region og kommuner og fra arbejdsplads til arbejdsplads. Vilkårene spænder fra, at nøglepersonsfunktionen er en integreret del af det øvrige arbejde til at personer med nøglepersonsfunktion har 20 timer til rådighed om ugen til styrkelse og udvikling af palliationsarbejdet. Nogen får et løntillæg for deres funktion, mens andre ikke får noget

7. Evaluering:

- Evaluering af uddannelserne viser bl.a.1) at alle deltagerne på uddannelserne, i en eller anden grad, har fået styrket deres faglige kompetencer i arbejdet med de alvorligt syge, døende og deres pårørende 2) Videreformidling af viden til deres kollegaer er en udfordring, fordi der mangler rammer og struktur for denne opgave, hvilket hovedsagligt skyldes manglende ledelsesopbakning 3) De nøglepersoner der kan agere selvledende, føler sig klædt godt på til palliationsarbejdet 4) Generelt er det op til nøglepersonerne selv at skabe rammer og indhold i forhold til at optimere den palliative indsats

Perspektivering

Som resultaterne af kortlægningen viser, eksisterer der en ressource/nøglepersonsuddannelse i fire regioner på basisniveauet på tværs af Danmark. Sammenholdt med antallet af ressource/nøglepersoner som hidtil er uddannet fortæller dette, at der tilsyneladende er stor velvilje til at gøre en indsats for styrkelse og udvikling af indsatsen også på det basale palliative område i Danmark.

Nedenfor skitseres temaer, som er blevet synlige i forhold til kortlægningens resultater, og som fordrer nærmere diskussion og overvejelser:

- Skal nøglepersonsuddannelsen organiseres som en national, regional eller lokal uddannelse?
- Hvordan skal nøglepersonsuddannelse og diplommoduluddannelse relateres til hinanden?
- Hvordan skal nøglepersonfunktionen (kompetenceniveau, opgaver og ansvar) defineres fremover i forbindelse med stigende kompleksitet i opgaverne på det basale niveau?
- Hvordan sikres bedst ledelsesforankrede netværksgrupper og mere ensartede vilkår for nøglepersoner?
- Hvordan styrkes bedst netværksdannelse med deltagelse fra både primær og sekundær sektor med henblik på optimering af tværsektorielt samarbejde og sammenhængende patientforløb?
- Hvordan sikres systematisk evaluering udover, hvad nøglepersonerne selv oplever (f.eks. borgerne)?

Del II – Rapport med nærmere beskrivelse af indhold og omfang af de enkelte uddannelsestilbud fordelt på regioner

8. Uddannelsestilbud fordelt på regioner

8.1 Region Nord

8.1.1 Det Palliative Team Thisted

Den palliative indsats - Palliationskursus

Behandling, pleje og omsorg for alvorligt syge og døende mennesker og deres pårørende

Formål med kurset:

- At udbrede kendskab til den palliative indsats i region Nordjylland
- At formidle ny viden om behandling, pleje og omsorg for patienter og deres pårørende
- At skabe grobund for samarbejde på tværs af sektorer og de forskellige faggrupper imellem

Mål for ressourcepersonerne:

- At give ressourcepersonerne i hjemmeplejen og på sygehuset en øget kompetence omkring behandling, pleje og omsorg for patienter i palliativ fase, samt bidrage til at ressourcepersonerne har kundskaber, færdigheder og holdninger, som gør dem i stand til at stimulere til bedre kvalitet indenfor lindrende behandling.

Kursusform:

2 x 2 undervisningsdage med 14 dages mellemrum. Pædagogiske overvejelser bag uddannelsen er bl.a., at underviserne tager udgangspunkt i, hvad deltagerne selv ønsker at blive undervist i. Problemområder oplevet i praksis bruges som udgangspunkt for undervisningen, samt hvad det Palliative Team mener, er vigtigt at få bragt af budskaber. Underviserne er både interne og eksterne.

Undervisningsmetode; Undervisningen er dels teoretisk, og dels anvendes der cases for at få brugt de enkeltes erfaringer, samt udførelse af rollespil.

Der udstedes kursusbevis.

Kursusindhold:

Dag 1: Palliativ behandling – pleje og omsorg

"Hvad er palliation"? "Organiseringen af den palliative indsats" v/psykoterapeut.

"Smertebehandling I" v/1. reservelæge. "Fysioterapi til patienter i palliativ fase" v/fysioterapeut.

"Sygepleje til palliative patienter" v/palliationssygeplejerske. "Etiske aspekter i palliativ behandling" v/1.reservelæge.

Dag 2: Tværfaglig behandling

"Lindring af andre symptomer og tilstande" v/palliationssygeplejerske. "Åndelig omsorg til alvorligt syge og døende" v/sognepræst. "Smertebehandling II" v/1. reservelæge. "Når krop og verden forandres" v/fysioterapeut. "Mødet med de pårørende" v/ psykoterapeut. Ernæring til patienter i palliativ fase" v/palliationssygeplejerske.

Dag 3:

"Fysioterapi til patienter i palliativ fase II" v/fysioterapeut. "Den sidste tid" v/palliationssygeplejerske og 1. reservelæge. "Eksistentielle aspekter i palliativ behandling" v/psykoterapeut. "Social støtte". "Den vanskelige samtale" v/1. reservelæge.

Dag 4: Rammen omkring dødsfald

"At sige verden ret farvel" v/psykoterapeut. "Når en af vore nærmeste dør" v/bedemand og sognepræst. "Personalets møde med døden" v/portør ved sygehuset. "Personalets møde med lidelse og død" v/psykoterapeut. "Afslutning" og "Opsummering".

Ressourcepersonens opgaver:

- Aktiv del af behandling, pleje og omsorg på arbejdspladsen
- Ressourceperson for kolleger og Det Palliative Team
- Spredte kundskab og viden om palliation
- Formidle informationer fra DPT
- DPT arbejder aktivt sammen med ressourcepersonerne i det daglige kliniske arbejde
- På sygehuset er en af ressourcepersonerne altid en af kontaktpersonerne for patienten

Netværksdannelse:

Der afholdes 2 årlige temadage for ressourcepersonerne, som er obligatoriske at deltage i. På temadagene er indholdet typisk orientering fra Teamet, nye tiltag, drøftelse af problemstillinger og udfordringer i den kliniske hverdag på afdelingerne og i hjemmeplejen - tilbagemelding fra ressourcepersonerne.

Hver temadag koncentrerer sig om et bestemt emne, som knytter sig til det palliative felt således, at der er mulighed for at fordybe sig.

Herudover har to kommuner oprettet netværk indenfor palliation. I den ene kommune samles netværket 2 gange om året og i den anden kommune 4 gange om året.

En gang om måneden afholdes *Palliativt forum* (2 timers møde) for alle interesserede. På disse møder er der mulighed for at fordybe sig i et tema/emne med relation til palliation. Emner, som har været taget op, kan f.eks. nævnes, symptom- og smertebehandling, pleje og omsorg, eksistentielle og åndelige vilkår og psykologiske og etiske aspekter.

Som supplement sendes der årligt et nyhedsbrev ud fra Det Palliative Team med aktuelle artikler, retningslinjer om medicinbehandling f.eks., information og andre nyheder.

Derudover tilbydes supervision til alt personale, som arbejder med patienter i palliativ fase enten som gruppe- eller individuel supervision. Der kan også tilbydes ad hoc undervisning omkring aktuelle problemstillinger både på sygehuset og i hjemmeplejen.

Vilkårene for ressourcepersonerne i praksis er, at opgaven som nøgleperson skal løses som en integreret del af det øvrige arbejde, og der gives derfor hverken løntillæg eller ekstra tid til opgaven.

Sammendrag af evaluering af ressourcepersonsuddannelse og etablering af netværk

Netværk af ressourcepersoner har eksisteret på Mors siden 1998 og i Thisted siden 2004. Det Palliative Team, Thisted har samlet nedenstående erfaringer indtil nu (2008) ved at foretage en forespørgsel blandt ressourcepersonerne, de respektive afdelinger og samarbejdspartnere. De samlede erfaringer var:

- At der findes et fagligt kompetent netværk omkring patient og pårørende uanset, hvor de befinder sig
- Kompetencen er øget generelt på sygehuset og i hjemmeplejen
- Hurtig implementering af nye tiltag
- Fagligt fællesskab og udvekslingsmuligheder – også i det daglige arbejde
- Bedret kommunikation og kontakt på tværs af sektorerne

8.2 Region Midt

8.2.1 Videncenter ved Hospice Søholm og Det Palliative Team, Onkologisk afd., Århus Sygehus

Palliativ indsats

Uddannelse af nøglepersoner i den Palliative indsats i Region Midtjylland

Formål for kurset:

- At uddanne nøglepersoner fra primær- og sekundærsektoren i Region Midtjylland med henblik på at styrke den palliative indsats
- At nøglepersonerne kan arbejde ud fra de værdier og holdninger, der er grundlæggende i forhold til plejen og omsorgen til de uheldeligt syge mennesker og deres pårørende
- At nøglepersonerne via et teoretisk og klinisk kursusforløb får en større viden om og erfaring med den tværfaglige indsats for denne målgruppe
- At nøglepersonerne bliver i stand til at videreformidle, fastholde og deltage i udviklingen indenfor den palliative indsats

Mål for nøgleperson:

- At være i stand til at sikre bedst mulig livskvalitet for den uheldelige syge og dennes familie i sygdomsforløbet og i sorgarbejdet
- At kunne påtage sig at fungere som rollemodel og ressourceperson i forhold til undervisning og vejledning af andre kolleger
- At kunne vurdere behov for inddragelse af ekspertviden fra Det Palliative Team og hospice
- At kunne indgå i et tværfagligt samarbejde med praktiserende læger, psykologer, fysioterapeuter, ergoterapeuter, socialrådgivere og præster i lokal området
- At kunne analysere og vurdere etiske dilemmaer i den palliative indsats og de sorgreaktioner, der forekommer hos patient og pårørende
- At erhverve forudsætninger for at holde sin viden ajour, blandt andet ved at deltage i netværksgruppen, temadage, relevante kurser, kongresser og evt. videreuddannelser

Kursusform:

Palliationsuddannelsen er på 16 dage i alt opdelt i 3 moduler. Mellem hvert modul er der 14 dage til en måned, hvor sygeplejerskerne i mellemtiden har været tilbage på deres arbejdspladser og nået at få nogle "nye briller på".

Undervisningsmetode: Vekselvirkning mellem, forelæsninger, gruppearbejde, opgaveskrivning, praksisarbejde og supervision.

Der skal afleveres en skriftlig opgave udarbejdet ud fra særlige opgavekriterier. Opgaven er en forudsætning for at få et uddannelsesbevis.

Undervisningen har fokus på kompleksiteten i læringsprocesser og er tilrettelagt med reference til Illeris' teorier om læring. Undervisningens teoretiske oplæg skal bidrage til, at man genopfrisker gammel viden og tilføjer ny viden.

Mellem modul 2 og 3 udarbejdes en skriftlig opgave med afsæt i egen praksis og de nye introducerede teorier, således at kursisterne får integreret nyt i gammel viden.

Kommunikative færdigheder og reflektive kompetencer trænes ligeledes. Hver undervisningsdag starter med ½ times refleksion over, hvad kursisterne har været igennem teoretisk. Kursisterne vil således få muligheder for at opdage nye løsningsmuligheder for udvikling af god klinisk praksis. 3 supervisionsdage, som ligger mellem hvert modul skal sikre læring vedrørende de mere holdningsmæssige aspekter ved egen praksis – etiske dilemmaer, hvad kunne jeg have gjort anderledes, hvad mener jeg egentlig selv om det osv.. Derudover trænes kommunikative evner i supervisionssammenhængen.

Ud over Illeris forholder man sig i uddannelsen, som et nyt tiltag, også til Bjarne Wahlgren, som bl.a. fokuserer på transferbegrebet - Fra viden til viden i brug. Pædagogikken lægger vægt på 3 faktorer, som er vigtig i al undervisning. De personlige faktorer (er deltagerne motiverede?), underviseren (har underviseren nok indsigt, er underviseren ordentligt hjemme i sit stof?) og anvendelseskonteksten (at kunne bruge hvad man har lært, at kunne anvende viden fra modul 1 til modul 2, sikre at der hele tiden sker refleksioner, og at de omsættes). Den ½ times refleksion fra dag til dag i undervisningen, skal sikre, at ny viden bundfældes.

Kursus indhold:

Modul 1 – Symptomlindring

Dag 1; *Problemstillinger fra praksis relateres som mulige problemformuleringer til senere opgaveskrivning (gruppedannelse)*

Indsatsen på Hospice Søholm – herunder WHO's definition af den palliative indsats.

Indsatsen i Det Palliative Team – herunder perspektivskifte og teori om det livshistoriske perspektiv

Dag 2; *Smerte og smertelindring. Smerteanamnese, planlægning af intervention og evaluering. Livsformer, hverdagsliv og daglig livsførelse.*

Dag 3; *Mentale dysfunktioner hos patient med primær tumor i cerebrum eller hos patienter med hjernemetastaser, herunder hjernens anatomi og fysiologi.*

Mentale dysfunktioner – hvad fordrer det af sygeplejersken?

Fysioterapeutisk symptombehandling i forhold til åndenød, angst og smerter, herunder lejring og hjælpemidler.

Dag 4; *Patient med obstruktion i mave/tarm systemet. Kirurgisk og medicinsk palliativ behandling. De sidste levedøgn, herunder obstipation, kvalme og væske og ernæringsproblemstillinger.*

Dag 5; *Træthed og søvnbesvær. Delir og terminal sedering. Sorg, angst og depression.*

Dag 6; *Supervisionsdag*

Modul 2 – Psykosociale problemstillinger

Dag 1; *Siden sidst. Pårørende som samarbejdspartnere. Omsorg for efterlevende. Børn som pårørende. Børn som efterlevende.*

Dag 2; *Etiske dilemmaer og beslutningsprocesser i den palliative indsats. Diagnose og palliativ behandling af patient med knoglemetastaser, herunder; Medulært tværsnit, hypercalciæmi og patologiske frakturer.*

Dag 3; *Sociale og civilretsretlige aspekter i forbindelse med uhelbredelig sygdom og død. Eksistentielle grundvilkår, herunder livsværdier, håb og håbløshed.*

Dag 4; *Arbejde med case og inddragelse af teorier fra foregående moduler. Introduktion til opgaveskrivning. Introduktion til supervisionsdag.*

Dag 5; *Kommunikationsteori. Supervision i grupper.*

Modul 3 – Faglig identitet som nøgleperson, herunder implementering og samarbejde

Dag 1 + dag 2; *Opsamling fra sidst. Introduktion og forberedelse til opponance, samt fremlæggelse af opgaver i de respektive grupper.*

Dag 3; *Siden sidst. Fokus på nøglepersonsfunktionen – fra viden til viden i brug.*

Dag 4; *Personalets behov for støtte. Hvordan og hvad skal der til, for at magte opgaven hos den palliative patient i primærsektoren? – de professionelles magt og afmagt i den palliative indsats.*

Dag 5; *Supervision i grupper. Evaluering og afslutning.*

Sammendrag af evaluering af nøglepersonsuddannelse

Evalueringen af nøglepersonsuddannelsen (Mathiesen, 2009) viser, at 119 sygeplejersker er uddannede som nøglepersoner siden 2003. I 2009 fungerer 41 sygeplejersker stadigvæk som nøglepersoner. 8 sygeplejersker har brugt uddannelsen til at avancere indenfor det palliative felt. Det betyder, at i alt 49 sygeplejersker (66 %) stadigvæk arbejder med palliation.

60 % af nøglepersonerne oplever netværksgrupperne som et redskab til at fastholde og opgradere ny viden. 76 % oplever at få inspiration og 75 % oplever støtte i netværksgruppen.

Kun 44 % af nøglepersonerne er forsat med i en netværksgruppe, hvilket opleves sårbart i og med, at netværksgrupperne bruges som redskab til at vedligeholde og udvikle den palliative indsats i den enkeltes kliniske praksis. Begrundelserne for ikke at deltage i en netværksgruppe var bl.a. travlhed, geografi, manglende indhold på møderne, strukturændringer og manglende opbakning fra arbejdspladsen. Nogle nøglepersoner er organiseret i egne ERFA-grupper, hvilket, ifølge disse nøglepersoner, har skabt større mening.

48 % af nøglepersonerne oplever, at lederens overskud og engagement i at skabe rammer for vejledning, undervisning og udvikling af den palliative indsats er dårlig. Problemet opleves størst i primær sektor, hvor 58 % ikke mener at have de fornødne rammer. Mange nøglepersoner står med oplevelsen af at være alene om ansvaret og føler sig utilstrækkelige. Når der mangler rammer og struktur bliver nøglepersonerne usynlige, og de har ikke nok gennemslagskraft til selv at løfte opgaven med undervisning og vejledning. Dette gælder for 30 % af nøglepersonerne. 70 % af nøglepersonerne føler opbakning fra leder og kolleger. De tager selv initiativ, blander sig i diskussionen og tager ansvar. Denne gruppe af nøglepersoner føler sig klædt godt på videnskæssigt og kan agere selvledende og være i stand til at implementere nye palliative tiltag. Generelt fremgår det af svarene, at det i stor udstrækning er op til nøglepersonerne selv at skabe rammer og indhold i forhold til at optimere den palliative indsats.

Således vurderer mel. 48 – 58 % af nøglepersonerne, at rammerne ikke er tilstrækkelige for, at den erhvervede viden kan få en afsmittende effekt i deres kliniske felt.

85 % af nøglepersonerne oplever, at uddannelsen har haft stor betydning for den daglige praksis. Uddannelsen har bl.a. medvirket til, at nøglepersonerne kan se mange flere nuancer i deres arbejde med de uhelbredeligt syge og deres pårørende. At de kan magte opgaven ved bl.a. at være mere på forkant med situationen og ved at stole mere på egen dømmekraft. Flere kan se muligheder i det tværfaglige samarbejde, og arbejdsglæden er vokset.

Netværksdannelse

Netværkenes manglende ledelsesforankring har af sted kommet et initiativ til et projekt med ledelsesforankrede netværksgrupper. Projektet, som starter op i skrivende stund skal sikre, at "gryden bliver holdt i kog", og at læringen ikke går tabt, så snart sygeplejerskerne vender tilbage til praksis. I projektet indgår også, at netværk skal dannes på tværs af afdelinger. Dette skal være med til at sikre den førnævnte nye pædagogiske tilgang med fokus på transfer – fra viden til viden i brug.

Ledelsesforankrede netværksgrupper betyder, at der bliver indgået en skriftlig samarbejdsaftale mellem leder og nøgleperson angående gensidige krav og forventninger, ramme og råderum for nøglepersons funktionen, hvor meget tid, der bliver sat af til opgaven, og hvilke indsatsområder nøglepersonen skal tage sig af.

På tegnebrættet er der også tænkt tanker om, en gang om året, at invitere alle nøglepersoner i primær og sekundær i regionen til en fælles temadag.

I Regionen tilbydes i øvrigt sundhedsfaglig supervision efter behov individuelt eller i gruppe.

8.2.2 Professionshøjskolen VIA University College

Palliativ indsats - Mellemmenneskelige aspekter (diplom modul)

Læringsmål:

At den studerende gennem integration af praksiserfaring og en udviklingsbaseret tilgang

- Udvikler kompetencer i forhold til at varetage den tværfaglige palliative indsats, især med fokus på mellemmenneskelige aspekter
- selvstændigt demonstrerer evne til at udvælge, afgrænse og analysere mellemmenneskelige aspekter, i forhold til tværfaglig palliativ indsats med anvendelse af relevant videnskabelig teori og metode.

Viden

- beskrive, formulere og formidle forskellige konkrete tiltag i forhold til de mellemmenneskelige aspekter indenfor tværfaglig palliativ indsats
- reflektere over de valgte problemstillinger på en måde der synliggør den studerendes forståelse for, at der kan anlægges forskellige relevante perspektiver på de mellemmenneskelige aspekter i den tværfaglige palliative indsats.

Færdigheder

- dokumentere, formulere og formidle problemstillinger som relaterer sig til tværfaglig palliativ indsats – især med fokus på de mellemmenneskelige aspekter
- dokumentere, analysere og vurdere komplekse problemstillinger i forhold til de mellemmenneskelige aspekter i pleje og behandling af uhelbredeligt syge og døende mennesker
- søge, udvælge, analysere og vurdere litteratur, samt undersøgelses- og forskningsresultater med relevans for modulets faglige indhold.

Kompetencer

- håndtere beslutninger omhandlende kliniske problemstillinger i samarbejde med den uhelbredelige syge og dennes pårørende

- at træffe og fagligt begrunde beslutninger med fokus på de mellem menneskelige aspekter i pleje og behandling af uhelbredeligt syge og døende mennesker
- indgå i udviklingsarbejde og samarbejde med andre fagpersoner omkring problemstillinger med fokus på mellem menneskelige aspekter i den palliative indsats

Kursusform:

Modulet har fokus på den tværfaglige indsats betydning for samspil og kommunikation mellem familiens medlemmer som pårørende, både børn, unge og ældre.

På modulet drøftes den eksistentielle indflydelse samt de kulturelle, sociale og samfundsmæssige forståelser af død og lindring. Hele modulet er rammen for en udviklingsbaseret og forskningsorienteret praksisfor dybelse. Modulet kvalificerer med 10 ECTS-point.

Indhold på modul

- *Dødens betydning i samfundet og hverdagslivet*
- *Kulturelle og religiøse forståelser af død og lindring*
- *Patientologi*
- *Samtaler om liv og død*
- *Familien - pårørende herunder børn, unge og ældre*
- *Eksistentiel, spirituel og religiøs lidelse og lindring*
- *Organisatoriske udfordringer – forløbskoordinering – kliniske retningslinjer*
- *Samarbejde og formidling tværfagligt og tværsektorielt*

8.3 Region Syddanmark

8.3.1 Palliativt Team Fyn, Palliativt Team Vejle +HR Uddannelse og Udvikling, Region Syddanmark

Uddannelses tilbud til sygeplejerskerne

Palliativ indsats til den uhelbredeligt syge og døende

Formål med kurset:

- At styrke og udvikle kursistens handlekompetence i det palliative patientforløb.
- At kursisterne ud fra en tværfaglig tilgang opnår viden og indsigt i de hyppigste problemstillinger hos den palliative patient og dennes pårørende.

Kursets form:

Kurset er bygget op af 2 x 3 dage, hvor der arbejdes med både teori og praksis.

Undervisningsmetode: Vekselvirkning mellem oplæg, debat, øvelser og gruppediskussioner. Cases, egne erfaringer og problematikker fra praksis inddrages. Dialog og diskussion vægtes højt.

Kursets indhold:

Modul 1

Dag 1: *Hvad er palliativ indsats? WHO's definition m.m. Palliativ indsats i Region Syddanmark.*

Udfordringer i det palliative forløb (kommunikation, koordination, samarbejde, at være på forkant osv.). Case bearbejdning og fremlæggelse i grupper.

Dag 2: *Gastrointestinale gener, kvalme/opkastning, obstruktion, obstipation, mundtørhed og svedtendens. Smerter og dyspnoe.*

Dag 3: *Angst, depression og kognitiv dysfunktion. Akutte tilstande hos den palliative patient (eks. Hyperkalcæmi, tværsnitssyndrom).*

De svære overgange i det palliative behandlingsforløb at ændre fokus.

De sidste levedøgn, terminalt Delir, herunder tryghedskassen.

Modul 2

Dag 1: *Fysioterapeutens rolle i det palliative forløb. Terapeutisk lindring. Hjælpemidler. Fysioterapi i eget hjem mm.*

Social palliation: Økonomi, forsikringer, pension, arv og testamente. Terminalerklæring, hjælp til egen behandling, plejeorlov mm.

Dag 2: *Psykologiske aspekter i det palliative forløb/kommunikation. Reaktionsmønstre, rolletab, skyld, ansvar, håb/håbløshed. Børn og unge som pårørende. Den svære samtale/kommunikation.*

Dag 3: *Åndelig omsorg for den alvorligt syge og døende patient og dennes pårørende. Præstens rolle i det palliative forløb. Ethiske problemstillinger.*

Nøglepersonsuddannelse (overbygning)

Nøglepersoner i den palliative indsats

Formål med kurset:

- At styrke og udvikle handlekompetencer til varetagelse af funktionen som nøgleperson i den palliative indsats.

Oplæg til nøglepersons funktionsbeskrivelse udarbejdet af de 4 Palliative teams i Region Syd, Fyn, Esbjerg, Sønderjylland og Vejle.

Faglig udvikling og kvalitetssikring

- Være initiativtager og medvirke til sikring af kvaliteten (kvalitetsstandarder, procedurer ect.)
- Medvirke til sikring af dokumentation af den palliative indsats
- Ansvarlig for ajourføring af informationsmateriale
- Være ajourført med nye tiltag og ny litteratur

Undervisning

- Introduktion af nyt personale
- Undervisning af sygeplejepersonale på basisniveau

Samarbejde og koordinering

- Kontaktperson for det palliative team
- Medvirke til sikring af det tværfaglige samarbejde
- Medvirke til sikring af kontinuitet af patientforløb
- Medvirke til koordineringen af den tværsektorielle indsats omkring patient og pårørende

Plejeopgaver

- Medvirke til iværksættelse af den palliative indsats på basisniveau
- Understøttende og opsøgende i startfasen af det konkrete patientforløb
- Ressourceperson og sparringspartner for kolleger ved komplekse situationer
- Medvirke i vurdering og planlægning af en fremadrettet, forebyggende plan for behandling og pleje med en rettidig inddragelse af andre faggrupper
- Medvirke i støtte og rådgivning til pårørende under og efter forløbet

Kursets form:

Kurset er bygget op over 5 dage, hvor der arbejdes med både teori og praksis.

Undervisningsmetode: Vekselvirkning mellem oplæg, debat, øvelser og gruppediskussioner.

Pædagogiske overvejelser: Tager udgangspunkt i sygeplejeteoretikerne Chinn og Kramer med de 4 kundskabsområder; Empirisk, personlig, æstetisk og etisk som skal sættes i spil for at tilgodese alle dimensioner i sygeplejen.

Cases, egne erfaringer og problematikker fra praksis inddrages. Dialog og diskussion vægtes højt.

Kursets indhold:

Dag 1: Udfordringer i det tværfaglige samarbejde. Nøglepersoners kvalifikationer, ansvar og funktioner samt forventninger til nøgleperson og funktionsbeskrivelse. Hvilken rolle kan en nøgleperson have i forskellige funktioner?

Dag 2: Lidelse – hvordan rummer sygeplejersken patienter og pårørende i lidelse. Balancen mellem at være privatperson og professionel. At være rørt eller ramt. Hvordan passer jeg på mig selv og mine kollegaer?

Dag 3: *Pædagogik og formidling.*

Dag 4: *Kommunikationstræning og samtaletræning.*

Dag 5: *Symptomlindring belyst ved cases*

Netværksdannelse:

Møde x 2 årligt – netværk lokalt delt op for Fyn, Sønderjylland, Esbjerg og Vejle ca. 12 netværkspersoner i hver gruppe. Det Palliative team indkalder og laver dagsorden for møderne. Netværksmøderne starter med en runde – hvad foregår der i praksis? Undervisningsemner vælges af netværkspersonerne fra gang til gang. Undervisningsemner har f.eks. været kommunikation og børn og unge og sorg.

1 x om året afholdes temadag for alle netværkspersoner og nøglepersoner i Regionen, ca. 100 personer i alt.

Vilkårene for nøglepersonerne er meget forskellige afhængigt af, hvilken arbejdsplads de kommer fra. Et sted har nøglepersonen fået afsat 20 timer til nøglepersonsfunktionen om ugen. Et andet sted har nøglepersonen 8 timer, færre eller ingen timer om ugen til nøglepersonsfunktionen. De forskellige vilkår for nøglepersonerne gør det meget forskelligt, hvor meget nøglepersonerne kan magte ud over de gængse opgaver.

8.3.2 Palliativt Team Fyn

Palliativ indsats

Pleje, behandling og omsorg til den alvorligt syge og døende patient og dennes pårørende

Formål med kurset:

- Opkvalificering af alle basissygeplejersker indenfor den Palliative indsats

Kursets form:

3 dages kursus med indlagt casebearbejdning og arrangeret workshop med tværfaglige samarbejdspartnere på 3. dagen.

Kursets indhold:

Dag 1: *Symptomlindring – herunder behandling af plagsomme symptomer, smerter, dyspnoe, obstipation, mundtørhed mm.*

Fysioterapeutens rolle i det palliative forløb – herunder terapeutisk lindring, hjælpemidler, fysioterapi i eget hjem, samarbejdspartnere

Social palliation – herunder økonomi, terminalerklæring, hjælp til egen betaling, plejeorlov mm.

Dag 2: Psykosocial og åndelig omsorg – herunder omsorg og samtale med den døende patient og dennes familie, kommunikation, psykologiske aspekter i det palliative forløb, åndelig omsorg, omsorgen for den efterladte

Symptomlindring (forsat) – herunder de svære overgange, kunsten at skifte gear, de sidste dage, delirium

Dag 3: Symptomlindring (forsat) – herunder kvalme og opkastning, gastrointestinal obstruktion, Hyperkalcæmi, tværsnitssyndrom mm.

Introduktion til Casebearbejdning og workshop, arbejde med case i grupper

Workshop – mød tværfaglige samarbejdspartnere – besøg følgende 4 workshops; 1) Samarbejde på tværs – hvad skal der til for at det gode palliative forløb lykkes?

2) Lindring af fysiske symptomer 3) Psykologiske/åndelige/ eksistentielle problemstillinger

4) Lovgivning

Netværksdannelse:

De uddannede sygeplejersker kan betragtes som nøglepersoner og deltage i netværk, hvis de efter endt palliationskursus har fået en specialfunktion indenfor det palliative felt på deres arbejdsplads, og hvis ledelsen siger ”god” for, at disse sygeplejersker må deltage i netværksmøder x 2 årligt – 2 hele eftermiddage + til 1 heldags temadag om året.

Netværkene bruges til erfaringsudveksling. Sygeplejerskerne i netværkene mødes desuden på kryds og tværs og udarbejder retningslinjer, procedurer, håndbøger i symptomlindring osv....

De uddannede sygeplejersker kvalificerer sig ydermere til at tage nøglepersonuddannelsen udbudt af Palliativt Team Vejle, Palliativt Team Fyn og HR Uddannelse og Udvikling, Region Syddanmark efter endt 3 dages kursus.

Vilkårene for nøglepersonerne er forskellige afhængigt af ansættelsessted.

Opgradering af basissygeplejersker: 1 x om året afholdes en undervisningsdag, hvor alle interesserede kan deltage.

8.3.3 Det Palliative Team, Sygehus Sønderjylland, Anæstesiologisk afdeling

Netværksdannelse:

Tovholder for nøglepersonerne indkalder til møder samt planlægger temadage. På møderne udveksles erfaringer om konkrete patientforløb, der orienteres om nyheder fra det Palliative team, og der afholdes planlagte undervisningsseancer.

1 x om året afholdes en temadag.

Vilkårene er forskellige for nøglepersonerne afhængigt af, hvor de arbejder. På sygehusafdelingerne er der afsat tid til deltagelse i møder og temadage, men herudover er der ikke sat ekstra tid af til palliationsopgaven. Den finder de selv i ledige stunder eller aftaler med deres ledere, når der er behov for ekstra tid. I hjemmeplejen er det mere formaliseret. Her er der afsat tid til opgaven, og en del får funktionstillæg.

8.3.4 Svendborg Sygehus, Anæstesiologisk, Intensiv afdeling V

Nøgleperson for smerte- og palliationsklinikken

Formål:

Skal fungere som ressourceperson for smerte- og palliationsklinikken med henblik på at sikre og videreudvikle smerte- og palliationsbehandlingen i afsnittet.

Personlige kvalifikationer:

- Har interesse for smerte- og palliationsbehandling og pleje
- Har pædagogiske evner
- Har gode samarbejdsevner
- Er energisk og vedholdende

Overordnede forhold:

- Afholder møde hver anden måned af 2 timers varighed
- Der meldes afbud, såfremt man er forhindret

Opgaver:

- Skal holde fagligt materiale ajour – herunder revidere afsnittets smertemappe
- Holde sig ajour med ny viden samt videregive denne viden til kollegaer
- Skal være opmærksom på behov for undervisning og tage initiativ til gennemførelse
- Medvirke til implementering af smerte- og palliationsbehandling
- Medvirke til godt samarbejde mellem afsnittet og smerte- og palliationsklinikken
- Fungere som kontaktperson
- Tage initiativ til at tage problemer vedrørende palliation op på arbejdspladsen
- Deltage i nøglepersonsmøder

- Sikre/varetagelse oplæring af ny kontaktperson i forbindelse med ophør

Netværksdannelse:

Netværket er bygget op omkring undervisning og erfaringsudveksling. 1 x årligt brainstormer nøglepersonerne angående hvilke emner, der skal på undervisningsprogrammet for det kommende år. Hvad har nøglepersonerne behov for af undervisning, og hvad har den uddannelsesansvarlige behov for, at der bliver undervist i af emner indenfor palliationsområdet? Egne erfaringer fra den kliniske praksis inddrages implicit i undervisningen. Som eksempel på tidligere undervisningsemner var der planlagt 5 seancer med samtalegrupper, hvor en præst underviste.

8.4 Region Sjælland

8.4.1 Afdeling for Lindrende Indsats

Næstved, Nykøbing & Slagelse sygehus

Nuværende nøglepersoner er dels uddannet gennem eget tidligere uddannelsesprogram i det gamle Storstrøms Amt, dels har flere taget diplom moduler på CVU, og dels er der gennemført to opfølgingskurser i 2010 omhandlende symptomlindring for nytillkommende sygeplejersker.

Netværksdannelse:

Netværket består af sygeplejersker og fysioterapeuter fra både primær og sekundær sektor. De er alt efter geografi knyttet til det lokale kontor i det Palliative Team.

Opbygning af netværksdage: Der er to monofaglige netværksdage om året, hvor nøglepersonerne melder ind angående hvilke undervisningsemner, som de finder relevante at få mere viden om. Sygeplejerskerne i Afdelingen for Lindrende Indsats har alle som en del af deres funktionsbeskrivelse, at de skal uddanne og udvikle indenfor det Palliative indsatsområde. Afdelingens sygeplejersker planlægger undervisningsseancerne for sit optageområde, laver dagsorden, indkalder til møder osv. Der kræves en dagsorden for mødet, førend sygeplejersker og fysioterapeuter kan gives fri fra arbejdet til netværksmøderne.

Til netværksmøderne indledes der med en runde i netværksgrupperne om, hvad der foregår i praksis. Der læses og diskuteres relevante artikler. Undervisningen kan foregå f.eks. som studiebesøg eller ved, at der kommer en eksternt og underviser i et specifikt emne.

1 x om året afholdes et tværfagligt heldags netværksmøde for sygeplejersker, læger, fysioterapeuter, ergoterapeuter, afdelingspræster osv. (afhængigt af emne) for hele Region Sjælland. I 2011 handler netværksdagen om Pancreascancer, diagnostik, patologi og behandling

v/Onkolog. Behandling af alm. symptomer v/overlæge for palliation. Ernæring for terminale pancreaspatienter v/diætist. Pårørende til pancreaspatienter med hurtig sygdomsudvikling v/psykolog.

Vilkårene for nøglepersonerne i Region Sjælland er meget forskellige, afhængigt af, hvilket område man kommer fra. Et område har 4 nøglepersoner med hver 20 timers CPR-frihed om ugen til palliationsarbejdet. I andre områder gives der kun få eller ingen timer til nøglepersonsfunctionen.

8.4.2 Professionshøjskolen, University College Sjælland

Palliativ indsats – symptomlindring og det professionelle arbejde (diplom modul)

Læringsmål:

At den studerende gennem integration af praksiserfaring og udviklingsorientering

Viden

- kan beskrive, formulere og formidle forskellige konkrete tiltag i forhold til lindring af komplekse tilstande inden for tværfaglig palliativ indsats overfor den uhelbredeligt syge og døende
- kan reflektere over de valgte problemstillinger på en måde der synliggør den studerendes forståelse for, at der kan anlægges forskellige relevante perspektiver til lindring af komplekse tilstande og symptomer i den tværfaglige palliative indsats overfor den uhelbredeligt syge og døende

Færdigheder

- kan dokumentere, analysere og vurdere komplekse problemstillinger i forhold til lindring af lidelse hos uhelbredeligt syge og døende mennesker
- kan dokumentere, formulere og formidle problemstillinger og handlemuligheder som relaterer sig til tværfaglig palliativ indsats – især med fokus på komplekse tilstande og lindring af lidelse overfor den uhelbredeligt syge og døende
- kan søge, udvælge, analysere og vurdere litteratur, samt undersøgelses- og forskningsresultater med relevans for modulets faglige indhold

Kompetencer

- kan træffe og fagligt begrunde beslutninger med fokus på lindring af komplekse tilstande hos uhelbredeligt syge og døende mennesker

- kan indgå i udviklingsarbejde og samarbejde med andre fagpersoner omkring problemstillinger med fokus på komplekse tilstande og lindring af lidelse i den palliative indsats

Kursusform:

Modulet er bygget op med undervisning enten 1 x ugentlig over 8 uger eller 2 x ugentlig over 4 uger. Modulet har fokus på betydningen af tværfaglig indsats for den uhelbredeligt syge og døende patients lidelser, især med henblik på komplekse tilstande. Der fokuseres på betydningen af det professionelle arbejde mellem liv og død og de etiske dilemmaer i relation hertil.

Symptomlindring og komplekse tilstande er rammen for en udviklingsbaseret og forskningsbaseret praksisfordybelse.

Undervisningsmetode: Uddannelsen lægger op til at belyse professionel praksis ud fra teoretiske studier og refleksioner på baggrund af teori, bearbejdning af studiespørgsmål, informationssøgning, og vejledning, hvilket stiller krav om, at de studerende kan arbejde selvstændigt og i mindre grupper. De studerende er aktive medspillere.

Modulet kvalificerer med 5 ECTS-point

8.5 Region Hovedstaden

8.5.1 Sankt Lukas udgående Hospiceteam

Uddannelse til NØGLEPERSON I PALLIATION

Formål for uddannelse:

- At uddanne sygeplejersker til at være særlige videnspersoner inden for den palliative indsats
- At forbedre den palliative behandling, pleje og omsorg for døende og deres pårørende
- At styrke samarbejdet på tværs af sektorerne, således at der er sammenhæng i den palliative indsats, uanset om denne foregår på sygehus, på plejehjem eller i borgerens eget hjem

Mål med uddannelsen af nøglepersoner:

- At styrke deltageres kompetencer i det daglige kliniske arbejde med uhelbredeligt syge og døende og deres pårørende.
- At øge deltageres viden om mål og rammer for den palliative indsats i hhv. primær- og sekundærsektor
- At give deltagerne redskaber i samarbejdet med og om den palliative patient og til funktionen som nøgleperson

Kursets form:

3 x 5 dages uddannelsesforløb fordelt i 3 blokke over 5 - 6 måneder.

Pædagogiske overvejelser: At få bygget en praksisnær uddannelse op, som lægger vægt på, at man får undervisning og viden på uddannelsen, som man efterfølgende har mulighed for at prøve af i praksis. Fokus på det praksisnære i uddannelsen indebærer, at deltagerne inden hver blokundervisning udarbejder en casebeskrivelse af de problemstillinger, som de oplever i deres hverdag. Beskrivelserne sendes ind til de uddannelsesansvarlige, som inddrager dem i undervisningen på den pågældende blok i relation til blokkens undervisningsemner.

Kontinuitet og sammenhæng i undervisningen fra gang til gang er et vigtigt fokusområde. Der er altid en kursusleder til stede fra Sankt Lukas udgående Hospiceteam, selvom der er eksterne undervisere på. Dette sikrer, at alle emner får en relevant gennemgang. Kursuslederen for blok 1 møder op på blok 2 for at samle op og afrunde, hvorefter den næste kursusleder tager over. Litteratur på litteraturlisten forventes læst, og der anbefales også specifik litteratur til den konkrete undervisning. Opgaveskrivning er fravalgt grundet sygeplejerskernes forskellige forudsætninger og motivation.

Samlet uddannelsesforløb kvalificerer med 4 ECTS-point.

Uddannelsesindhold:

Blok 1: Introduktion til uddannelsen. Etablering og organisering af den Palliative indsats.

SYMPTOMLINDRING I - ÅNDELIG OMSORG – RITUALER – OMSORG FOR DEN DØENDE.

Herunder – Smertebehandling og anden symptomkontrol. Åndelig omsorg. Ritualer i forskellige trosretninger. Pleje og omsorg de sidste dage/timer. Studiebesøg på krematorium

Blok 2: SORG OG TAB – KOMMUNIKATION – ETIK – SOCIAL PALLIATION

Herunder – Følelsesmæssige reaktioner; sorg – en proces i to spor. Kommunikation – undervisning og øvelser. Sygeplejersken som omsorgsgiver. Ethiske dilemmaer i omsorgen for døende. Rettigheder og muligheder i den sociale palliation. Studiebesøg på Sankt Lukas Hospice.

Blok 3: SYMPTOMLINDRING II - BØRN, UNGE, OG VOKSNE PÅRØRENDE – AT VÆRE NØGLEPERSON – SAMARBEJDE MELLEM SEKTORER

Herunder – Symptomkontrol forsat – fokus på udskrivelse og indlæggelse. Børn og unge med kræftsyge forældre. Voksne pårørende – samarbejdspartnere med egne behov. Rollen som nøgleperson, forventninger og muligheder. Primær- og sekundærsektoren; samarbejdspartnere i den palliative indsats.

Netværksdannelse:

1 x om året afholdes der netværksdag for alle nøglepersoner, som er uddannet på Sankt Lukas Hospice. Netværksdagen er et hel dags arrangement med undervisning ½ dag i emne foreslået af nøglepersonerne selv på sidste netværksmøde eller emne, som kursuslederne på Sankt Lukas kan se som behov, ½ dag med nøglepersonsfunctionen og erfaringsudveksling i grupper med f.eks. hospitalsnøglepersoner fra Region Hovedstaden i en gruppe, hospitalsnøglepersoner fra Region Sjælland i en gruppe, kommunale sygeplejersker i andre grupper afhængigt af lokalitet osv. Emner kan være, hvordan bliver du brugt? Får du tiden til det? Implementering af nyt? Når det daglige arbejde er "tungt", er der så mulighed for at tage vare på hinanden? Tværsektorielt samarbejde ved indl. / udskr.? Ved siden af det årlige netværksmøde foregår der mere lokal netværksdannelse på kryds og tværs af kommunerne.

Vilkårene for nøglepersonerne opleves at være meget forskellige. Det opleves bl.a., at de samme nøglepersoner går igen, hvilket tyder på, at nøglepersonerne for det meste fastholdes på arbejdspladsen. Ligeledes får nøglepersonerne midler til at deltage på netværksdagene. Dette vidner om, at der i udstrakt grad er ledelsesopbakning. Nogle nøglepersoner har besluttet sig for at sætte af til deres nøglepersonsfunction. Andre har f.eks. et fast punkt på personalemødet eller konkrete opgaver, som skal løses, som f.eks. revidering af en vejledning eller andet. Dette gives der tid til uden, at det nødvendigvis er en fast ordning. Nogen får løntillæg, men det er under halvdelen af nøglepersonerne.

Der er også kendskab til, at to nøglepersoner har sagt deres stilling op og fået andet arbejde efter endt nøglepersonsuddannelse pga. manglende ledelsesmæssig opbakning i forhold til brug af deres særlige kompetencer i hverdagen.

Sammendrag af evaluering af nøglepersonsuddannelse

Evalueringen af uddannelsen (Nielsen & Friis, 2007) er foretaget umiddelbart efter, at uddannelsen er trådt i kraft. Flere af de studerende angiver, at have fået en personlig læringsmæssig fordel af uddannelsen. For flere af de studerende er det blevet lettere at behandle og samtale om emner indenfor palliation. Evalueringen viser også, at de studerende har fået en vis faglig status i deres organisationer efter endt uddannelse. Dette betyder bl.a., at de studerendes kollegaer opfatter dem som ressourcepersoner, som de kan trække på. Omvendt har det ikke været muligt, at foretage en reel vurdering af, om nøglepersonernes intentioner om undervisning af kollegaer og tættere samarbejde med lægerne vil blive gennemført – det vil tage længere tid for at kunne vurdere. Uddannelsens tema omkring psykosociale aspekter ved palliativ behandling og opfølgningen med faglig vejledning blev evalueret som værende ligegyldigt eller "et område hvor, der skal forbedres på det indholdsmæssige".

Uddannelsen er, som tidligere nævnt, tilrettelagt som en praksisnær uddannelse, hvilket vil sige, at der er et tæt samspil mellem det daglige arbejde og uddannelses blokke. Dette har givet de studerendes ledere en central rolle med hensyn til opfølgning og daglig sparring. Evalueringen

viste, at lederne generelt har vist opmærksomhed og interesse for den studerende og dennes læringsproces. Enkelte studerende påpegede dog, at de var blevet kaldt på arbejde undervejs i uddannelsen, og at det ikke var optimalt.

8.5.2 Hjemmesygeplejen i Gentofte

Palliativ indsats

Uddannelse af palliationsgranskere

Formål med uddannelse:

- At skabe fælles forståelse for, hvad palliativ indsats indebærer
- Fælles teoretisk baggrund
- Netværksdannelse
- Udarbejdelse af undervisningsmateriale til øvrige medarbejdere i kommunen
- Overblik over, hvad der er behov for at udvikle, og hvordan det bedst kan gøres

Formål med gransker/nøglepersons funktion:

- At alle medarbejdere har tilbud om kompetenceudvikling i praksis gennem en gransker med særlige faglige og pædagogiske opgaver
- Granskeren/nøglepersonen er tilgængelig og til rådighed som ekspert, instruktør, vejleder og rollemodel for sine kolleger
- At formidle faglighed i Pleje og Sundhed Drift
- Varetage borgerrelaterede opgaver indenfor rammerne af hhv. hjemmeplejen, Tranehaven, samt Gentofte Plejeboliger og Dagscentre

Arbejdsopgaver

Opgaver rettet mod borgeren

- Opstarte relevante nye borgere. Herunder at planlægge, beskrive og overdrage opgaverne samt oplære kolleger
- Ansvar for at beskrive og evaluere ydelsen hos relevante borgere efter aftale i handleplan/arbejdsplan/plejeplan

Opgaver rettet mod kolleger

- Stille viden og færdigheder til rådighed for alle der færdes på arbejdspladsen
- Være tilgængelig
- Være rollemodel
- Være opmærksom på kollegers behov for forsat kompetenceudvikling og videre kvalificering indenfor fagområdet
- Medvirke i introduktion af nye kolleger i samarbejde med mentorer/makkere

- Bidrage til faglig refleksion og sparring på arbejdspladsen ... stille spørgsmål, undre sig, korrigere, have fagligt overblik og anvende fagligheden i dagligdagen
- Tilbyde og iværksætte uformel vejledning, instruktion, oplæring og undervisning i praksis på egen arbejdsplads efter behov
- Tilbyde og iværksætte vejledning, instruktion, oplæring og undervisning i praksis indenfor egen servicelinje efter aftale med nærmeste leder
- Være aktiv underviser på tværgående undervisningstilbud indenfor fagområdet
- Medvirke til at kolleger har kendskab til f.eks. idealprocesser, instrukser og til at implementere brugen af dem
- Sikre tilgængelighed til fagligt materiale
- Deltage i udvikling af (kliniske) standarder

Opgaver rettet mod organisationen

- Medvirke aktivt i introduktion af nye kolleger i Pleje og Sundhed Drift
- Medvirke til at fastholde og udvikle kvalitet i arbejdet i Pleje og Sundhed Drift
- Medvirke til at Pleje og Sundhed Drift overholder overenskomstmæssige forpligtelser om kompetenceudvikling for den enkelte medarbejder ved at være aktiv i granskerfunktionen
- Være opsøgende og opdateret indenfor fagområdet
- Anvende og formidle ny viden
- Deltage i netværksmøder for granskere

Uddannelsesform:

I uddannelsen er der fokus på udviklingen af den gode kliniske praksis. Udgangspunktet er WHO's definition af palliativ indsats og operationalisering af de 5 hovedområder beskrevet i forhold til struktur, proces og resultat, 1) livskvalitet, 2) fysisk velvære, 3) psykosocial og åndelig omsorg 4) samarbejde med og støtte til de pårørende 5) samarbejde (monofagligt, tværfagligt og tværsektorielt). Hovedområderne skal danne baggrund for, at sygeplejen dokumenteres mindst i 5 plejeplaner – en for hvert område.

God klinisk praksis indebærer desuden en forløbsstankegang fra opsporing til opfølgende samtale efter dødsfaldet.

En enkel systematik indarbejdes for alle typer af beslutninger: 1) faglig vurdering, 2) borgerens (og pårørendes) oplevelse, vurdering og ønsker, 3) god klinisk praksis på området, 4) det aktuelle mulige i situationen og 5) plan for evaluering.

Det teoretiske indhold i uddannelsen er sat i forhold til de 5 hovedområder
Grunduddannelsen for nøglepersoner er planlagt til i alt 6 kursusdage.

Metode: Der lægges vægt på dialog mellem undervisere og deltagere. Undervisere fungerer som katalysatorer for processerne i undervisningen. Udgangspunktet er anerkendelse af, at deltagerne besidder viden på området, og at de med deres viden kan supplere og berige hinanden. I undervisningen veksles mellem teori, cases fra mødet med borgeren i hverdagen og gruppearbejde.

Uddannelsesindhold:

Dag 0; *Introduktion til granskerfunktionen og det faglige indhold.*

Dag 1; *Medicinsk symptomlindring.*

Dag 2; *Det sygeplejefaglige grundlag og indsatsområder. Dokumentation.*

Dag 3; *Fysisk velvære. Palliativ fysioterapi.*

Dag 4-6; *Kommunikation + ½ dags faglig vejledning*

Netværksdannelse:

Uddannelsen bliver fulgt op af 6 hele netværksdage fordelt over hele året. Formålet er vedligeholdelse af granskernes/nøglepersonernes viden og funktion. Netværksdagene bruges til at løse konkrete opgaver i forbindelse med f.eks. at udvikle undervisningsmateriale, som kan anvendes på tværs i organisationen til inspiration og udvikling af den daglige faglige praksis. Udviklingen af undervisningsmateriale har dannet baggrund for indførelse af en mappe suppleret med enkle anvisninger på god klinisk praksis inden for den grundlæggende pleje og relevante faglige artikler og retningslinjer. Netværksdagene indeholder der foruden relevant information om, hvad der rør sig i fagområdet, og der henvises til artikler og konferencer, som kunne være relevante at deltage i. Her udover er der udveksling af erfaringer både om specifikke patientforløb, samarbejdet med andre plejegrupper og de praktiserende læger.

Ligeledes er der til hver netværksdag tilrettelagt et par timers undervisning i emner efter granskernes egne ønsker. Følgende, er et udpluk af eksempler på undervisningsemner, "Sidste nyt inden for behandling af brystkræft", "Sorg og fortvivelse" og "Den vanskelige samtale". Emner fremadrettet er f.eks. Parkinsonisme – og smerter og KOL.

Ved siden af netværket gives der også faglig vejledning efter behov.

Vilkårene for granskerne/nøglepersonerne er ens. Der bliver givet et løntillæg til nøglepersonsfunktionen, men funktionen skal i øvrigt integreres i det daglige arbejde ud over de 6 netværksdage om året, hvor de, som før nævnt, er frigivet fra det daglige arbejde.

Sammendrag af evaluering af gransker/nøglepersonsuddannelse

Evalueringen viser (Timm, 2011) (Timm, Hee & Bøggild, 2011), at de metoder, der er valgt og udviklet med hensyn til uddannelse og netværk samt redskaber til udvikling af god klinisk praksis har fungeret efter hensigten, således at de har medført et vidensgrundlag og den ønskede faglighed i granskernes palliative indsats. Den systematiske metode, som bl.a. udgøres af dokumentation i plejeplaner, fremhæves. Alle grupper, bortset fra lederne af hjemmeplejen, mener, at uddannelsen og den systematik, der er en del af den, har fået betydning for granskernes arbejde generelt. Dét, at have en plan, at kunne overskue og handle i (samt evaluere) et forløb, synes at være en vigtig dimension for næsten alle. I forhold til den konkrete (kliniske) viden om lidelse og lindring, som medarbejderne har fået, omtales først og fremmest smertelindring. Nøglepersonsuddannelsen har haft effekt på kvaliteten af de lindrende forløb, der har involveret granskerne/nøglepersonerne således, at kvaliteten i disse forløb generelt er blevet optimeret, samarbejdet med praktiserende læger forbedret og unødige indlæggelser undgået.

Uddannelsen har generelt bidraget til at have optimeret lindrende forløb for alle borgere med kræft.

Uddannelsen har haft størst effekt i plejeboliger og mindst i hjemmeplejen. I evalueringen tydeliggøres særligt følgende udfordringer; granskernes pædagogiske opgave, med at formidle den viden de selv har fået videre til kolleger. Granskerens rolle i en kompleks organisation, herunder ledelsesopbakning/ledelsesansvar samt organiseringen af den kommunale lindrende indsats med adskilt hjemmepleje og hjemmesygepleje, egen læges rolle m.v. Uddannelsen har haft positiv effekt på granskernes arbejdstilfredshed og dermed både på rekruttering og fastholdelse af personale.

8.5.3 Det Udkørende Palliative Team i Hillerød

I 2005 blev der afviklet et palliationskursus på 4 dage for læger og sygeplejersker.

Formål for netværk:

- Møderne skal inspirere kontaktsygeplejerskerne til at videregive deres merviden til deres kollegaer i praksis

Netværksdannelse:

Der er etableret 2 netværksgrupper – en for primær- og en for sekundærsygeplejerskerne, grupperne fungerer særskilt fra hinanden.

I 2009 etablerede Det Udkørende Palliative Team i Hillerød i samarbejde med to sygeplejersker fra palliativt afsnit på Frederikssund en netværksgruppe for sygeplejersker fra hospitalsafdelingerne med særligt ansvarsområde for, eller interesse i palliation. Opstarten oplevedes lettere vanskelig med periodevis få tilmeldinger. Flere har givet positive tilkendegivelser på gruppens eksistens og formodningen er, at det er den ofte travle og uforudsigelige hverdag, som har præget den svingende tilmelding.

På netværksmøderne bliver der undervist i udvalgte emner, som kontaktsygeplejerskerne selv er med til at bestemme. Herudover er der runder med erfaringsudveksling. Der har eksempelvis været undervist i palliativ fysioterapi, dyspnoe, angst m.m.

8.5.4 Professionshøjskolen Metropol – København K

Palliativ indsats med fokus på mellem menneskelige aspekter (diplom modul)

Læringsmål:

At den studerende opnår kompetencer med henblik på at kunne redegøre og argumentere fagligt for overvejelserne om udvikling af palliative indsats med fokus på de mellem menneskelige aspekter, gennem anvendelse af teori samt resultater af forsknings- og udviklingsarbejde.

Form:

Modulet er rammen for en udviklingsbaseret og forskningsorienteret praksisfor dybelse. Modulets temaer sætter fokus på de mellem menneskelige aspekter ud fra forskellige videnskabelige fagtraditioner. Underviserne bidrager med den nyeste viden til udvikling og forståelse af de mellem menneskelige aspekter. Så du bliver kvalificeret til at varetage den palliative pleje og behandling, til gavn for alvorligt syge og døende samt deres familie. Der er unik mulighed for at opbygge netværk på tværs af sektorer. Modulet kvalificerer med 10 ECTS-point.

Indhold på modul

- *Dødens betydning i samfundet og hverdagslivet*
 - *Kulturelle og religiøse forståelser af død og lindring*
 - *Patientologi*
 - *Samtaler om liv og død*
 - *Familien - pårørende herunder børn, unge og ældre*
 - *Eksistentiel, spirituel og religiøs lidelse og lindring*
 - *Organisatoriske udfordringer – forløbskoordinering – kliniske retningslinjer*
- Samarbejde og formidling tværfagligt og tværsektorielt*

Referenceliste

Det nye Danmark : en enkel offentlig sektor tæt på borgeren (2004) [København] : Regeringen.

http://www.sm.dk/data/Lists/Publikationer/Attachments/373/regeringens_udspil.pdf

Fag og Arbejde (2009) *Det siger FOAs medlemmer om palliativt arbejde*. København: FOA. (FOA kampagne og analyse)

Ferrell, B. R, Virani, R., Malloy, P. (2006) Evaluation of the end-of-life nursing education consortium project in the USA. *International journal of palliative nursing* 12(6): 269-276

Grant, M. et al. (2009) Current status of palliative care : clinical implementation, education, and research. *CA Cancer journal for clinicians* 59(5): 327-335

Kommunernes Landsforening, Sundhedskartellet (2011) *Fremtidens hjemmesygepleje : statusrapport*. [København] : KL ; Sundhedskartellet

Kommunernes Landsforening, Sundhedskartellet (2011) *Fremtidens hjemmesygepleje : udfordringsrapport*. [København] : KL ; Sundhedskartellet

Mathiesen, H. (2009) *Hvilken effekt har palliativ uddannelse for sygeplejersker, der arbejder på en sygehusafdeling, et plejehjem eller som hjemmesygeplejerske?* [Århus] : Det Palliative Team, Onkologisk Afdeling, Århus Sygehus.

Nielsen, M., Friis, J. (2007) *Sankt Lukas Hospice : evaluering af forsøg med uddannelse af nøglepersoner indenfor palliation*. København : Professionsinstituttet KLEO

(Den) palliative indsats : fra lokal projekt til regionalt samarbejde : Det Palliative Team, Århus Sygehus og Hospice Søholm 1999 – 2009 : 10 års Jubilæum (2009) A. B. Jensen, H. Mathiesen, L. Olesen red. Århus : Det Palliative Team ; Viby J : Hospice Søholm

Palliativt Videncenter (2011) *Afrapportering : PAVIs kortlægning af den palliative indsats i danske kommuner : ældrechefer m.v. 2009*. København : PAVI.

http://www.pavi.dk/Libraries/Kortl%c3%a6gningen/Afrapportering_%c3%a6ldrechefer_110324_KK.sflb.ashx

Sundhedsstyrelsen (2005) *Kræftplan II : Sundhedsstyrelsens anbefalinger til forbedringer af indsatsen på kræftområdet*. København : Sundhedsstyrelsen. <http://www.sst.dk/publ/publ2005/plan/kraeftplan2/kraeftplan2.pdf>

Sundhedsstyrelsen (2010) *Styrket indsats på kræftområdet : et sundhedsfagligt oplæg*. København : Sundhedsstyrelsen. <http://www.sst.dk/publ/Publ2010/PLAN/Kraeft/StyrketIndsatsPaaKraeftomraadet2010.pdf>

Timm, H. (2011) *Evaluering af projekt lindrende indsats i Gentofte Kommune*. København : Palliativt Videncenter. Upubliceret notat.

Timm H., Hee I., Bøggild Jensen I. (2011) *Hvor langt kan man nå med uddannelse? : erfaringer fra et projekt i en dansk kommune*. *Omsorg* - in press

Årsberetning 2006 og 2007 (2008) Det Palliative team, Onkologisk afdeling D, Århus Sygehus. [s.] : [s.n]